

Läänemere iilid Kaukaasia rannikul.

Kaukaasia sõda ja baltisakslased

Aivar Jürgenson*

Sissejuhatus

Kui kirjanik Artur Adson 1936. aastal Moskvas ja Leningradis toimunud teatrifestivali külastas, tutvus ta seal Gruusia luuletaja ja dramaturgi Sandro Sanšiašviliga ning käis vaatamas tema etendust „Arsen“. Adsonit tabas etendust vaadates äratundmine – ta märkas selles palju ühist Eesti omaaegsete mõisa vägivallategude, vastuhakkamiste ja karistussalkade tegevusega: „Isegi karistusekspeditsiooni juht on siin ja seal sakslane, grusiini teoses parun Rosen!“¹ Adsoni äratundmine oleks teda ilmselt rohkemgi rabanud, kui ta oleks teadnud, et Rosen polnud mitte niisama sakslane, vaid baltisakslane – Eestimaa Rosenite parunisuguvõsast võrsunud kindral Georg Andreas (venepäraselt Grigori) von Rosen (1782–1841), kes Kaukaasia erikorpuse komandörina ajavahemikul 1831–1838 mängis olulist rolli Kaukaasia allutamisel Vene tsaaririigile. Ja ta ei olnud üksi – baltisaksa päritolu sõjaväelasi osales Kaukaasia vallutamisel hulgaliselt.

Kaukaasia vallutamise ja koloniseerimise lugu on eelkõige üks peatükk Vene tsaaririigi laienemise loost. Suurimat rolli etendasid edasiliikumises kahtlemata venelased, kuid oma osa oli mängida ka teistel rahvastel. Venelased oskasid Kaukaasia rahvaid üksteise vastu välja mängida, lisaks kasutati kolonistidena nii tsaaririigi teistest piirkondadest pärit kui ka võõrriiikidest kutsutud asunikke. Oma panuse andsid ka Läänemere provintsidest pärit sõjaväelased, maadeuurijad, ettevõtjad, aga lõpuks ka talupojad – massikolonisatsiooni tegelik ja tõhus tööriist. Eesti, samuti mitmetest muudest piirkondadest pärit kolonistide asundused tekkisid

Georg Andreas von Rosen (1782–1841). Repro

* Aivar Jürgenson (1969), PhD, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituut, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, aivarj@tlu.ee

¹ A. Adson. Teatrikülastusena Nõukogude Venes. – Uus Eesti, nr. 250, 15.09.1936, lk. 4.

Musta mere rannikule ja mujale Kaukaasiasse pärast seda, kui enamik maa põliselanikke oli tapetud või minema aetud.

Tšerkesside, Kaukaasia loodeosa elanike tapmist ja küüditamist on nimetatud „esimeks kaasaja genotsiidiks ja etniliseks puhastuseks“.² Kuid väljaajamine puudutas tegelikult paljusid piirkonna rahvaid. Õieti oli „tšerkess“³ varasematel sajanditel mitte niivõrd etnonüüm kui üldmõiste, millega on tähistatud erinevaid abhaasi-adõgee keelerühma rahvaid.⁴ Nii tegid seda 19. sajandil ka venelased, kellelt Lääs võttis sõnakasutuse üle. Inglise keeles on „tšerkess“ olnud kohati koguni mägilase üldnimetus ja vaid kitsamas tähenduses tähistab see Kaukaasia loodeosa adõgee keelerühma keelte kõnelejaid.⁵ Igatahes puudutasid väljasaatmised adõgeesid, kabarde, ubõhhe, šapsuge, abhaase, abasiine jt. Põhja- ja Loode-Kaukaasia sugulasrahvaid. Mõned neist saadeti välja *in corpore*, mõned osaliselt. Selle järel võisid tsaarivõimud alustada tühjendatud piirkonna koloniseerimist, milles osalesid ka eestlased.

Eesti idadiasporaa varasemates, 19. sajandi trükikajastustes pole seosest sõjalise vallutuse ja kolooniate tekke vahel küll päriselt mööda vaadatud,⁶ kuid selletaolised kirjatükid upuvad hoopis teistsuguse tonaalsusega tekstide lasu alla. Asunduste kirjeldustes domineerivad mehised eesti uusasukad, kes ohte ja raskusi trotsides rajavad endale võõrsile, justkui tühjale maale, uue kodu.⁷ Teades tollaseid tsensuuriolusid, ei saadudki avalikult välja öelda, kui otsene ja ühene on seos sõdade, riikliku vägivald ja tsaaririigi muudest piirkondadest pärit asukate kolonisatsiooni vahel. Seos oli aga ühene. Tsaaririigi vallutuste ja koloniaaltegevuseta poleks eestlaste asundusi tekkinud ei Krimmi, Volgamaale, Siberisse ega Kaukaasiasse. Eesti idadiasporaa asunduste teke tsaaririigi kaugemates piirkondades järgis 19. sajandi teisel poolel samm-sammult Venemaa koloniaalset lõunassetungi: Krimmi eesti asundused Samruk (Zamruk, Beregove; 1861), Kontši-Šava (1863), Džurtši (1863), Sõrt-Karaktsõra (1864) said tekkida pärast Krimmi sõda (1853–1856), kui maa varasemad elanikud krimmitatarlased sunniti lahkuma Türgisse. Õieti kolisid eestlastest uusasunikud varasemate asunike küladesse, millele jäid alles isegi senised nimed. Põhja-Kaukaasia eesti külad (olulisematena Allmäe (1870), Esto-Maruhha (1872), Hussõ-Kardonik (1874), Livoonia (1874), Esto-Haginsk (1877)) said tekkida pärast Kaukaasia sõja lõppu (1864), mil samuti aeti suurem osa varasemaid elanikke minema. Taga-Kaukaasia eesti külade Linda (1881), Estonia (1882), Salme (1885), Sulevi (1886), Uus-Estonia (1886) rajamine sai toimuda pärast järjekordset Vene-Türgi sõda (1877–1878).

Nõukogude ajast kohati kuni tänasesse päeva ulatub kliše, mille järgi venelaste pikaajaline kolonisatsioon naaberrahvaste juurde oli rahvaste sõpruse väljendus. Naaberrahvad, keda üldjuhul kujutati majanduslikult ja sotsiaalselt mahajäänutena, soovisid „vabatahtlikult“ liituda Vene riigiga. Rahvaste sõprus ja tööinimeste solidaarsus oli justkui kõikides Nõukogude

² R. Does. The Ethnic-Political Arrangement of the Peoples of the Caucasus. – Exploring the Caucasus in the 21st Century. Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context (koost. F. Companjen, L. Marácz, L. Versteegh). Amsterdam, 2010, lk. 49.

³ Sõna päritolu pole selge, kirjanduses ringleb ridamisi vastukäivaid etümoloogiaid. 19. sajandil tuletasid mõned autorid sõna türgi keelest tähenduses röövel, mõned pärsia keelest tähenduses sõdalane (näit. F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus. Leipzig, 1854, lk. 32). Mõned autorid väitsid, et just pärsia keeles tähistatakse vastava sõnaga röövlit (F. Bodenstedt. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Ein Beitrag zur neuesten Geschichte des Orients. Frankfurt am Main, 1849, lk. 198). Kuna tollases kirjanduses oli seos tšerkess-röövel stereotüüpselt ja laialdaselt käibel, pidi selline etümoloogia seost kinnitama.

⁴ T. Ačugba. Ob ètničeskoj nomenklature naselenija sadzskoj Abxazii v per. pol. XIX v. – Džigetskij sbornik I. Voprosy ètno-kul' turno j istorii Zapadnoj Abxazii ili Džigetii. (koost. A. Ačba). Moskva, 2012, lk. 7.

⁵ C. King. Vabaduse viirastus. Kaukaasia ajalugu. Tallinn, 2012, lk. 10.

⁶ Varasemate asukate suhtes empaatiline kirjeldus ilmus näiteks Punase Lageda eesti koolmeistrilt Johannes Kirkmannilt: J. Kirkmann. Eesti asundused Mustamere kubermangus Kaukasias. – Postimees, nr. 267, 23.11.1911, lk. 5.

⁷ Näiteks: Tiflisi eestlane. Suhhumi eestlaste elu üle II. Postimees, nr. 106, 17.05.1894, lk. 2.

Liidu piirkondades ja igal ajalooperioodil saanud venelaste kontakte põlisrahvastega. See oli ametlik tees, millest juhendumist oodati ajaloolastelt, kes ühe või teise Nõukogude piirkonna koloniseerimist uurisid.⁸ Teesi aitas massidesse viia sellest juhinduv ilukirjandus. Hea näide on 1955. aastal ilmunud⁹ Valentin Ivanovi romaan „Iidsete aegade lood“ (Povesti drevnix let), mis peegeldab nõukogude historiograafia koloniaalajaloo trendi: viikingite brutaalsusele vastandatakse vene kolonistide rahumeelsed ja sõbralikud suhted põhjarahva biarmidega. Teose epiloogis, milles asetatakse romaani tegelased „tegelikku“ ajaloolisse konteksti, kirjeldatakse viikingeid ja neist alguse saanud Lääne-Euroopa hertsogite dünastiate liikmeid vägivaldsete jõhkarditena, kes läbi Euroopa keskaja on rõhunud teel ette jäänud rahvaid. Venelased aga võitsid Ivanovi sõnutsi „loodusjõu väeramatusena inimesele kodus läbipääsmatut ja pea-aegu inimtühhjad maa-alad kirdes ja idas, läksid lõunasse, steppidesse. Nad ei orjastanud, vaid rajasid seal kõikide suguharude inimeste töö ja sõpruse läbi alust monoliitsele riigile ühel kuuendikul kogu maakerast.“¹⁰ Ivanoviga pole põhjust vaielda viikingite/normannide osas – kahtlemata käitusidki need erinevaid Euroopa piirkondi allutades ja valitsedes jõhkralt. Nende brutaalsusest, teotahetst ja võimuplusest ei kirjutatud mitte üksnes Lääne kroonikud, vaid see tuleb nende iseloomustamisel esile ka kreeka ja moslemi vaatlejate töödes. Nagu märgib Robert Bartlett, oli normannide metsikuse ja vägivalda kasutamise üheks eesmärgiks mõjutada vastaseid allaheitlekkusele – see pidi kohalikele teadvustama, et lavale on astunud uued mängijad, kes on nõuks võtnud lõpetada kindlalt võitjatena.¹¹ Kuid Ivanovi vastandus pole millegagi põhjendatud. Ta ei maini sõnagagi Siberi või Kaukaasia vallutajate metsikusi põlisrahvaste kallal. Mõjukas Vene etnoloog ja Venemaa rahvuspoliitika kujundaja Valeri Tiškov kirjutab süüdimatult, kuidas pärast mõningast vaheaega 1990. aastatel tähistatakse Venemaa vabariikides taas nende piirkondade Venemaaga „vabatahtliku ühinemise“ juubeleid. Tiškov loetleb selles kontekstis mitmeid vabariike, sh. Adõgeed, Kabardi-Balkaariat ja Karatšai-Tšerkessiat.¹² Justkui see tõendaks, et põlisrahvad on rõõmsalt nõus kõigega, mida venelased nende aladel korda on saanud. Ja justkui ei olekski Kabardi-Balkaari Vabariik 1992. aastal ja Adõgee Vabariik 1996. aastal tunnistanud tšerkesside kallal 1860. aastatel toimunud genotsiidiks.

Käesolevas artiklis vaadeldakse Kaukaasia vallutamist Vene impeeriumi agressiivse laienemise kontekstis, kus vallutustegevust mõjutasid erinevate suurriikide huvid ja positsioonid, aga eelkõige seda, kuidas Vene võimu poliitikat teostasid nii venelased ise kui ka juba allutatud rahvaste esindajad. Nii nagu Liivi sõjas juhtis 1558. aastal Eesti alale tunginud Vene vägesid Šig-Alei, äsja (1552) venelaste poolt vallutatud Kaasani khaaniriigi khaan, nõndasamuti osales Põhja-Kaukaasia vallutamisel arvukalt äsja Vene riigile allutatud Gruusia vürstiriikidest pärit ohvitseri ja kindraleid, kes asusid kohe aktiivselt ellu viima tsaaririigi imperiaalset poliitikat oma naabrite või ka oma rahva kallal. Abhaasia autoritele meeldib sellega seoses rõhutada „Gruusa faktori“ rolli Kaukaasia sõjas ja väita, et gruusia eliit oli Kaukaasias oluline Venemaa liitlane, esindades mägirahvaste alistamisel Vene imperiaalseid huve. On väidetud, et Venemaa vaatas Kaukaasiale suuresti „gruusia silmadega“.¹³ Kuid kindlasti polnud need ainult „gruusia silmad“. 19. sajandi esimesel poolel oligi Vene tsaaririigi sõjaväeline eliit paljurahvuseline,

⁸ V. Borovnikov. Orientalism v literature i politike na rossijskom Kavkaze XIX veka. – Tartaria Magna 2011, nr. 1, lk. 118; M. Light. Russia and Transcaucasia. – Transcaucasian boundaries (koost. J. F. R. Wright; S. Goldenberg; R. Schofield). London, 1996, lk. 41, 45.

⁹ Kümme aastat hiljem, 1965 E. Kurmi tõlkes ka eesti keeles.

¹⁰ V. Ivanov. Iidsete aegade lood. Tallinn, 1965, lk. 475.

¹¹ R. Bartlett. Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn, 2001, lk. 134, 136.

¹² V. Tiškov. Rossijskij narod: istorija i smysl nacional´nogo samosoznanija. Moskva, 2013, lk. 157.

¹³ S. Salakaja. O gruzinskom faktore v Kavkazskoj vojne. – Vojny na Kavkaze: uroki istorii (koost. V. Avidzba, S. Salakaja). Suxum, 2014, lk. 71.

isegi kosmopoliitne. Artiklis näidatakse, kuidas samamoodi nagu grusiinid, aitas tsaaririigi vallutuspoliitikat teostada Abhaasia vürst Mihhail Šervašidze oma hõimlaste vastu, korraldades sõjaretki ja kindlustades Vene kroonile uusi valdusi. Vene võimud kasutasid osavalt ära kohalike rahvaste omavahelisi pingeid ja viisid oma poliitikat ellu põliselanikest võimukandjate kättega. Peab aga märkima, et põlisrahvaste esindajad ei tõusnud kunagi Kaukaasias baseerunud Vene armee kõige kõrgemasse ladvikusse. Mittevenelastest suutsid seda vaid sakslased, kellest suurem osa pärines Vene tsaaririigi Balti provintssidest. Sakslaste positsioon Venemaa Kaukaasia armeeüksustes vastas nende positsioonile Vene armees tervikuna: mida kõrgema auastmega oli tegemist, seda esindatumad olid mittevenelaste hulgas sakslased.¹⁴ Kaukaasia vallutamise ajalugu pakub hämmastavalt pika nimekirja saksa perekonnanimesid. Mõned neist olid venestunud, astunud vene õigeusku ega rääkinud saksa keelt, nagu näiteks kindral Vassili Geiman, teised aga, nagu Konstantin Benckendorff, rõhutasid oma saksa päritolu.¹⁵ Vene 20. sajandi ajalooteaduses on küll valitsenud tendents sakslaste rolli vähendada, nii ka Kaukaasia puhul. Käesolevas artiklis näidatakse, kui olulist rolli mängisid piirkonna vallutamises, põlisrahvaste külade hävitamises ja maa lõplikus allutamises Vene kroonile just baltisakslased. Igatahes, kui räägime „venelaste“ tegevusest Kaukaasia sõjas, siis ei tähenda see tingimata etnilisi venelasi. Kaukaasia enda päritolu sõjaväelaste, aga ka ukrainlaste, poolakate ja isegi välisriikide kodanike kõrval oli seal oluline roll täita baltisakslastel.

Eellugu: Vene imperiaalne lõunassetung kuni 19. sajandi alguseni

Olgu alustuseks öeldud, et mõiste „Kaukaasia vallutamine“ on kohmakas kirvetöö, sest näiteks tasandiku-Kabardat või Gruusia idaosa polnud vaja üldse vallutada – need ühinesid kohalike võimukandjate nõusolekul suhteliselt hõlpsasti. Armeenia ja Aserbaidžaaani territooriumidel asunud khaaniriigid saadi naaberimpeeriumitelt Türgilt ja Iraanilt rahulepingutega. Kuid rolli mängis ka piirkonna eripalgeline pinnamood. Näiteks Kaukasuse peaaeheliku kummalegi poole jäävad tasandikud integreeriti kohalike kuningate, vürstide ja khaanidega Vene riigi koosseisu tunduvalt varem, kui alistati viimased mägihõimud. Küll saab aga vallutamises rääkida Kaukaasia mägismaa ja selle elanike *mägilaste* (venekeelsest semantiliselt laetud sõnast *gortsõ*) puhul. Eriti seal, kus poliitiline võim oli hajutatum ning kus puudus tugev kohalik võimueliit, kellele toetuda. Kohati on tehtud üldistusi ka religiooni alusel, kuid see pole põhjendatud. Moslemid ei olnud alati Vene riigi vastu ja kristlased alati poolt. Kaukaasias oli moslemeid, kes liideti suhteliselt kerge vaevaga (põhjapoolsete tasandike kabardid, edelaosa moslemitest karjakasvatajad), ja kristlasi, kes panid südilt vastu (mõned Abhaasia vürstisuguvõsad, Lääne-Gruusia Imereetia).¹⁶

Moskva tsaaririik ilmutas huvi Kaukaasiasse laienemise vastu juba Ivan Julma ajal. See oli loogiline samm pärast Volga alade (Kaasani khaaniriik 1552, Astrahani khaaniriik 1556) vallutamist. Ivan abiellus Kabarda khaani tütreaga ja põhjendas sellega oma õigust valitseda Kabardat ja ühtlasi kogu Põhja-Kaukaasiat. Selle põhjenduse külge klammerdusid kõik tema järglased, ka Romanovid ja nende järel enamlased. Kuid esialgu Kabardat allutada ei suudetud. Pigem olid vabad kasakad need, kes üha lõuna poole liikusid, ja kui moskoviitidel õnnestus nad vähehaaval oma struktuuri liita, sai ka Vene võimu lõuna poole nihutada. Sajand pärast Ivan Julma, aastal 1685 valgusid kasakad Tereki jõe põhja- ehk paremkaldale (*terskije kazaki*) ja panid paarikümne aasta jooksul aluse nn. Kaukaasia liinile, millest kujunes

¹⁴ A. Kappeler. Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses (koost. T. Tännberg, B. Woodworth). Tartu, 2009, lk. 64–65.

¹⁵ M. Mamedov. „Going Native“ in the Caucasus: Problems of Russian Identity, 1801–64. – *The Russian Review*, Vol. 67, No. 2, 2008, lk. 277.

¹⁶ C. King. Vabaduse viirastus, lk. 55, 80.

vähehaaval Põhja-Kaukaasia kindlustusvöönd. 1717. aastal läksid Tereki kasakad Vene riigi alluvusse, mis tähendas Tereki jõel riigi lõunapiiri kehtestamist.¹⁷

Venelaste lõunassetung ärritas loomulikult Osmani impeeriumit, mis pidas Põhja-Kaukaasiat enda huvisfääriks juba 16. sajandi keskpaigast alates, kui alustati poliitilise mõju laiendamist kabarda vürstidele. Nii oligi Kabarda pikka aega tüliõunaks ühelt poolt Türgi ja selle sõltlase Krimmi khaaniriigi ning teiselt poolt Venemaa vahel. Kabardid sõlmisid küll Venemaa esindajatega lepinguid, kuid need olid pigem ajutised sõjalised liidud, mida sõltuvalt asjaoludest võidi sõlmida ja katkestada.¹⁸

Venelaste edasiliikumine lõunasse jätkus jõuliselt keisrinna Katariina II ajal. 1783. aastal tungis Vene vägi Krimmi ja khaaniriik allutati. Järjekordne Vene-Türgi sõda 1787–1791 lõppes Türgile halvasti, sõlmitud Jasski rahulepingu kohaselt soostus Türgi Krimmi üleminekuga Venemaale. Kuna Kabarda oli kuulunud formaalselt Krimmi khaanile, sai Venemaa nüüd ligipääsu Kaukaasiale. Türgi leppis Vene piiri nihutamisega Kubani jõe. Vene imperaator Paul I, kasutades ära Türgi nõrkust, ühendas 18. jaanuaril 1801 avaldatud manifestiga Kartli ja Kahheetia kuningriigi (Ida-Gruusia) Venemaaga. Nüüd kerkis aga tõsisemalt päevakorrale Taga-Kaukaasiasse venitatud piiride kaitsmine. Nimelt oli Venemaa Taga-Kaukaasiaga ühenduses üksnes Gruusia Sõjatee kaudu, mis viis üle mäekurude Mozdokist läbi Vladikavkazi Tiflisi. Talvel oli teed keeruline läbida, lisaks ohustasid teelisi seal elavate ossetide relvastatud gruppide kallaletungid.¹⁹

Seetõttu suunas Venemaa oma pilgu Musta mere rannikule, et luua ühendustee Gruusiaga sealtkaudu. Mitmed tserkessi hõimud allutasid end rahumeelselt tsaarivõimule, teised otsisid tuge Türgilt. Üha sagedamini käisid tserkessi ja ka abhaasi saadikud Konstantinoopolis, kurtes Türgi võimudele, et nad ei soovi elada Venemaa alluvuses. Mõned avaldasid soovi saada elamiseks maad Türgis, kuid kuna Türgi polnud loobunud soovist Loode-Kaukaasia tagasi vallutada, ei soostunud tserkesside ümberasumisega. Ühtlasi tugevdasid osmanid oma kindlustusi piirkondades, mis olid veel nende mõju all, sh. Suhhumi, tollase nimega Suhhum-Kale kindlust. Kuid juba 1810. aastal, järjekordse Vene-Türgi sõja ajal (1806–1812) vallutasid Vene üksused Suhhum-Kale.²⁰ Abhaasia vürstiriigi sisevastuolusid ära kasutades võtsid nad Abhaasia samal aastal „Vene impeeriumi igavesse alluvusse“. Vastavale lepingule kirjutas Abhaasia poolt alla Abhaasia prints Georgi Tšatšba (Šervašidze),²¹ kes elas sel ajal paguluses Mingreelias, olles varem troonivõitluses alla jäänud oma vennale Aslanbeile, Abhaasia seaduslikule troonipärijale. Vene relvade jõul sai Georgi nüüd naasta Abhaasiasse, kus peagi algas kodusõda, kui Abhaasiast löid lahku mägiipiirkonnad ja Loode-Abhaasia, jätkates koos põhjapoolsete tserkessidega võitlust venelaste vastu.²² Ülestõusud Georgi ja venelaste vastu Abhaasias olid sagedased. 1821. aastal Georgi suri ja Abhaasias tõusis troonile tema Peterburis hariduse saanud vanem poeg Dmitri. 1824. aastal suri temagi, jätmata endast meessoost järglast, ja Abhaasia vürstiks tõusis Dmitri vend Mihhail.²³

Abhaasia polnud Taga-Kaukaasias esimene riik, mis end Venemaa alla heitis. Suuremalt

¹⁷ M. Gammer. Üksik hunt ja karu. Kolm sajandit Tšetšeenia vastupanu Vene võimule. Tallinn, 2019, lk. 32, 33.

¹⁸ J. Arxipova. Gosudarstvennye granicy Rossii na Kavkaze: formirovanie i sovremennye problemy bezopasnosti. Volgograd, 2014, lk. 32.

¹⁹ Samas, lk. 37, 40.

²⁰ J. Schmidt. Konfliktsachen Abchasien und Südossetien. – Die Sezessionskonflikte in Georgien (koost. E. Reiter). Wien, Köln, Weimar, 2009, lk 103; R. Xibba. Voprosy političeskoj i social'no-èkonomičeskoj istorii Abxazii XVI–XVIII vv. Suxum, 2014, lk 55, 59.

²¹ Abhaasi aadlikel oli alati kaks nimevormi – abhaasi ja gruusia oma. Kõnekeeles kasutati abhaasi vormi, kirjalikult gruusia oma, sest abhaasi keel polnud kirjakeel. Georgil oli veel kolmaski, moslemi nimi Seferbei, kuna türklaste valitsemise ajal oli ta ametlikult olnud moslem. (F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera. Moskva, 2008, lk. 174.)

²² V. Kvarčija. Sobranie trudov v semi tomax. Tom IV. Istoričeskaja toponimika. Suxum, 2019, lk. 405.

²³ F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera, lk. 174.

jaolt kristlikus Taga-Kaukaasias, mis 16. ja 17. sajandil oli jagatud Pärsia ja Osmani impeeriumi vahel, nähti Venemaas kristlaste kaitsjat moslemite vastu – nii oli Vene riigil kerge laiendada mõju Gruusiasse ja Armeeniasse. Juba 1783. aastal oli Kartli-Kahheetia (Ida-Gruusia) kuningas Irakli II sõlminud Venemaaga protektoraadilepingu (Georgievski leping), et kaitsta oma äsja Pärsia hegemoonia alt pääsenud riiki Türgi vallutuse eest. Venemaa võttis lepinguga endale kohustuse kaitsta Gruusiat välisvaenlaste eest ja viis sinna oma väed.²⁴ Nagu öeldud, annekteeris Vene tsaaririik 1801. aastal Kartli-Kahheetia kuningriigi, mida nüüd hakkas valitsema Vene sõjaline administratsioon. 1803. aastal ühendati Venemaaga Mingreelia vürstiriik, 1804. aastal Imereetia vürstiriik ja Guria vürstiriik.

Idapoolne Taga-Kaukaasia, mis oli olnud pikki sajandeid Pärsia valduses,²⁵ läks järkjärgult Venemaa koosseisu 19. sajandi esimestel kümnenditel. Vene-Pärsia sõja 1804–1813 lõpetas 24. oktoobril 1813 sõlmitud Gülistani rahuleping, mille kohaselt sai Venemaa endale Dagestani, Ida-Gruusia ja suurema osa Aserbaidžaanist. Pärast Pärsia kaotust Vene-Pärsia sõjas 1826–1828 läksid Turkmenchai rahulepingu (10.02.1828) alusel Venemaa koosseisu Jerevani ja Nahhitševani khaaniriik ning suur osa Talõši khaaniriigi territooriumist – seega tänase Armeenia Vabariigi territooriumi põhiosa ja osa Aserbaidžaaani Vabariigi territooriumist. Tsaar Nikolai I lisas oma pikka tiitlite nimistusse ka tiitli „Armeenia tsaar“.²⁶ Nimetatud Taga-Kaukaasia vürsti- ja khaaniriikide liidendamine toimus üldiselt rahumeelselt. Gruusia ja Armeenia ulatuslikku kristlikku eliiti oli suhteliselt kerge inkorporeerida Vene kõrgkihti. 19. sajandil oli tavaline, et gruusia eliit teenis Vene sõjaväes.²⁷ Põhja-Kaukaasias, kus seesugune eliit puudus, läks Vene võimu kinnistamine hoopis raskemalt. Kohaliku poliitilise võimu kontsentratsioon oli väiksem ja nii puudus venelastel võimalus sõlmida alistumis- või ühinemislepinguid mõne mõjuvõimsa kohaliku valitsejaga.

Kaukaasia sõja algus

Vene kolonisatsiooni alguses Põhja-Kaukaasias puutusid kohalikud rahvad kõigepealt kokku kasakatega. Kui nõukogudeaegses historiograafias kujutati mägilaste ja kasakate vahelisi suhteid sõbralike ja heanaaberlikena, oli see kahtlemata idülliline liialdus. Pigem võib öelda, et mägilased aktsepteerisid oma uusi naabreid – nii oli mäletamatutest aegadest peale reageeritud rändhõimudele, kes piirkonnast läbi liikusid või paigale jäid. Tuli ette nii koostööd kui ka konfrontatsiooni. Kõik see muutus aga siis, kui kasakatest oli saanud keiserliku ekspansiooni tööriist.²⁸ Kui 19. sajandi alguses oli Vene võim piirkonnast kõrvale tõrjunud Osmani impeeriumi, jõudis kätte aeg kohalikud rahvad lõplikult allutada.

13. novembril 1803 määrati Kaukaasia liini komandöriks Liivimaa juurtega kindralleitnant Georg Johann von (venepäraselt Grigori) Glasenapp, pikaagee sõjalise karjääri ja kogemusega mees, kes oli alustanud teenistust 1764. aastal Siberi jalaväepolgus ja osalenud Katarina II peetud Vene-Türgi sõdades. Nüüd saabus ta Põhja-Kaukaasia keskosas paiknevasse Georgievskisse, millest oli 1802. aastal saanud Kaukaasia kubermangu keskus, ning hakkas

²⁴ M. Light. *Russia and Transcaucasia*, lk. 35; J. F. R. Wright. *The geopolitics of Georgia*. – *Transcaucasian boundaries*. London, 1996, lk. 135; J. Arxipova. *Gosudarstvennye granicy Rossii na Kavkaze*, lk. 37.

²⁵ Iraani perspektiivist on Venemaa domineerimine Taga-Kaukaasias väga hiline nähtus. 18. sajandi lõpust on see mõju kestnud 200 aastat, mis on tühine võrreldes Iraani 3000-aastase mõjuga. Islamielse Iraani riigid domineerisid pea terve Taga-Kaukaasia üle, Islami-Iraan avaldas piirkonnale väga tugevat kultuurilist, keelelist ja majanduslikku mõju. Vt. F. Halliday. *Condemned to react, unable to influence: Iran and Transcaucasia*. – *Transcaucasian boundaries* (eds. J. F. Wright, S. Goldenberg, and R. Schoefield). London: UCL Press, 1996, lk. 73.

²⁶ G. Garibdzanjan. *Armenija i Rossija*. Jerevan, 2003, lk. 38–41; F. Halliday. *Condemned to react, unable to influence: Iran and Transcaucasia*, lk. 73.

²⁷ R. Does. *The ethnic-political arrangement of the peoples of the Caucasus*, lk. 49.

²⁸ M. Gammer. *Üksik hunt ja karu*, lk. 34.

talle usaldatud piirkonda juhtima. Kaasaegsete sõnul õnnestus see tal suhteliselt hästi,²⁹ seda hoolimata vähesest militaarressursist – suurem osa Kaukaasia polkudest paiknes Gruusias, mis oli teatavasti äsja liidetud Venemaaga. Glasenapi kolmeaastane teenistus liini juhtimisel oli täis veriseid võitlusi, karistusekspeditsioone kabardide aladele, kes omakorda korraldasid pidevalt vasturünnakuid venelaste kindlustustele.³⁰

Ajastule kohaselt olid Glasenapil *mägilastest* trafaretsed ettekujutused. Ta märkis nende kohta oma kirjades, et „rahu tähendab nende jaoks argust ja nõrkust“, ja nad ei paista silma „ei au, südametunnistuse ega kaastunde poolest“. Karistusretki mägilaste vastu põhjendas ta sellega, et „asiaatide vastu inimlikkuse ja andestuse ülesnäitamine ei anna midagi head: nad tõlgendavad seda nõrkuse ja argusena“.³¹ Julm ja ülbe suhtumine maa põliselanikesse tegi Glasenapist tol heitlikul ajal tsaariarmee jaoks just vajaliku isiku, kellele usaldada Kaukaasia liini komandöri vastutusrikas positsioon. On küll märgitud, et Glasenapil õnnestus sundida kabarde Vene impeeriumile truudust vanduma,³² kuid seda oli juhtunud korduvalt ka varem ja vaevalt lootis keegi, et kabardid on nüüdsest peale igaveseks allutatud. Glasenapp ei jäänud Kaukaasiasse aga kauaks. Juba 1807. aastal määrati ta tunduvalt rahulikuma Siberi liini ülemaks ja 1815. aastal Siberi erikorpuse komandöriks. Sel postil töötas ta neli aastat ja suri 10. märtsil 1819 Omskis 69-aastaselt.³³

Tsaarivõimude mitmed läbirääkimised mägilastega küsimuses, mismoodi nende territooriume Vene riigiga liita, jäid viljatuks. Kui 1812. aasta Prantsuse-Vene sõjas kandis Vene armee suuri kaotusi, piiras see võimalusi paisata Kaukaasiasse uusi sõjalisi reserve. Ressursse nõudis Vene armee Euroopa-sõjakäik 1813–1814 ja Vene-Pärsia sõda 1804–1813. Soov saada vähemaid ressursse kasutades enda valdusse Põhja-Kaukaasia oli üks põhjus, miks määrati 1816. aastal Kaukaasia erikorpuse komandöriks ja Kaukaasia kuberneriks kõva käega mees, kindral Aleksei P. Jermolov, kes kaks aastat varem oli Pariisi langemise ajal juhtinud Vene ja Preisi kaardiväge. Jermolovit on iseloomustatud kui äärmuslikku ksenofoobi kõige mitteveneliku suhtes³⁴ ja kui hirmuäratavat ning halastamatut meest nende hõimude vastu, kes talle vastu seisid.³⁵

Mõni sõna ka Kaukaasia erikorpusest (Otdel´nyj Kavkazskij korpus), mille etteotsa Jermolov määrati. Kuni aastani 1820 kandis see nime Gruusia erikorpus (Otdel´nyj Gruzinskij korpus) ja oli nimele kohaselt tsaariarmees üsna erandlik. Nimelt ei saadetud sellesse teenima üksnes eriliselt karmikäelisi sõjamehi nagu kindral Jermolov, vaid ka võimude silmis kahtlasi ohvitseri. Nii suunas tsaar pärast 1815. aastat Kaukaasiasse paljud Napoleoni vastu võideldes pikalt Euroopas viibinud ohvitserid, kes olid kokku puutunud euroopalike vabadusideedega ja neist eeldatavasti nakatunud. Ka 1820. aastal mässu tõstnud Semjonovi rügemendi sõdurid olid saadetud Kaukaasiasse või, nagu tollal öeldi, „sooja Siberisse“. Karmis ümbruses karmide komandöride käe all metsikute mägilaste vastu võitluse saates loodeti neid ümber kasvatada.³⁶ Järgnenud kümnenditel teenis Kaukaasias erikorpuses ka näiteks dekabriste ja 1831. aasta Poola Novembriülestõusust osavõtnuid, et end võimude silmis rehabiliteerida. Kuid ka nimekate perekondade liikmed kirjutasid sageli kirju tsaarile palvega võtta nende sõnakuulmatud ja joodikutest pojad teenima Kaukaasiasse, kus nad saaksid võimaluse oma

²⁹ V. Potto. General´´ Glazenap´´. – Soldatskaja biblioteka nr. 180, Sankt-Peterburg, 1899, lk. 2–3.

³⁰ Samas, lk. 2–3; M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk 52.

³¹ Cit. A. Jel´nickij. Glazenap´´m Grigorij Ivanovič´´. – Russkij biografičeskij slovar´. Tom V. Moskva, 1916, lk. 259.

³² J. Kotšinev. Kindralleitnant Georg Johann von Glasenapp. – Kultuur ja Elu 2020, nr. 1, lk. 73.

³³ V. Potto. General´´ Glazenap´´, lk. 35–36.

³⁴ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 56, 57.

³⁵ F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus, lk. 42.

³⁶ G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy. Moskva, 1976, lk. 8–9; G. F. Kagan. Biographie des Barons F. F. Tornau. – F. F. Tornau. Ein Russe im K. U. K. Wien. Das Wiener Tagebuch des Barons F. F. Tornau. Wien, Köln, Weimar, 2002, lk. 99.

käitumist parandada. Samas pakkus Kaukaasia sõda vene noortele võimaluse testida oma mehisust ajal, kui impeerium ei olnud osalemas suurtes Euroopa sõdades. Mehed, kes olid liiga noored, et võinuksid uhkeldada saavutustega Napoleoni vastu peetud sõdades, tõttasid Kaukaasiasse, et oma isadele järele jõuda. Samuti läksid Kaukaasiasse mehed, kellel polnud võimalust toetuda rikastele ja mõjukatele sõpradele – Kaukaasia sõda pakkus neile head võimalust tõusta karjääriredelil.³⁷

Üldiselt on Kaukaasia sõda (1817–1864) seostatud Põhja-Kaukaasiaga. Tegelikult ulatus see ka Lõuna- (ehk Taga-)Kaukaasiasse. Viimastena alistusid abhaasi kogukonnad tänase Abhaasia Vabariigi loodeosas ja Venemaa Föderatsiooni Krasnodari krai lõunaosas. Pole ilmselt juhus, et kindral Jermolovi järgi nimetati üks asula just Abhaasias – Jermolovka asub Psou jõe ääres, Salme küla vahetus läheduses ja kannab kohalike eestlaste kõnepruugis Konnalinna nime. 20. sajandi algul elas seal teiste seas ka 18 eesti peret.³⁸ Kuid nelikümmend aastat varem tuli just selles piirkonnas tsaarivõimudel eriliselt pingutada, et kohalikud alistada ja välja saata. On huvitav, et 1944. aastal asendati asula nimi uue militaristi nimega – Jermolovkast sai Teise maailmasõja aegse Nõukogude Gruusia kindrali auks Leselidze. Asula tänapäevane nimi on Getsripš.

Kindral Jermolovi ajal hoogustus kindlustuste rajamine Kaukaasias. 1818. aastal valmis Groznaja (vene k. 'ähvardav') kindlus Tšetšeenias. Hiljem, 1870. aastal anti selle ümber tekkinud asulale linna õigused ja linna nimeks sai Groznõi.³⁹ Kuid esialgu üritasid tšetšeenid kindluse ehitamist takistada. Üldine mäss venelaste vastu puhkes ka Dagestanis, kuhu Jermolov siirduski karistusekspeditsioonile, surudes enne maha tšetšeenid. Jermolov näitas üles äärmist julmust mägilastega, kes keeldusid Vene võimule allumast. Süstemaatilise terrorikampaania käigus hukati inimesi ilma kohtupidamiseta, piisas üksnes kahtlustustest. Terveid perekondi tapeti lihtsalt seetõttu, et mõnda pere liiget peeti venevaenulikuks. Sõjavange müüdi orjadeks – see kõik muudab küüniliseks venelaste väite, et üks nende Kaukaasia missiooni eesmärke oli orjakaubanduse lõpetamine. On teada juhtum, kus Jermolov käskis Tšetšeenias tappa kogu küla elanikud. Käsk viidigi täide.⁴⁰ 1822. aastal alustas Jermolov brutaalset kampaaniat Kabarda rahvastiku vastu. Need, keda ei tapnud venelased või katk, pagesid Tšerkessiasse.⁴¹

Ka nüüd saame rääkida baltisakslaste osalusest võitluses mägilastega. Aastatel 1821–1826 teenis Kaukaasia Erikorpuses krahv Paul Demetrius (venepäraselt Pavel) von Kotzebue. Eestis teatakse rohkem tema isa, kirjanik August Friedrich Ferdinand von Kotzebued, Tallinna teatrielu edendajat, kelle eestvedamisel asutati 1784. aastal Revaler Liebhaber Theater, kus mängiti ka eesti keeles.⁴² Paul Demetrius teenis võitluse eest mägilastega Kabardas välja Püha Anna ordeni neljanda ja kolmanda järgu. Vene-Pärsia sõja ajal (1826–1828) osales ta sõjategevuses Jerevani lähistel. Vahepeal eemal viibinud, jõudis Kotzebue uuesti Kaukaasiasse 1837. aastal, teenides Kaukaasia erikorpuse peastaabi ülema kohusetäitjana. 1839. aastal tõusis ta kindralmajoriks ja oli Kaukaasia Musta mere ranniku kindlustuste ülevaataja. Kaukaasiast lahkus ta 1843. aastal.⁴³ Paul Demetrius Kotzebue tõusis hiljem kindraladjutandiks ja Riiginõukogu liikmeks, 1874. aastal ka krahviseisusesse. 1862–1874 oli ta Novorossia ja Bessaraabia kindralkuberner. Kuid Kaukaasias teenis ka tema vend Moritz von Kotzebue, kes määrati 1822. aastal Kaukaasia erikorpuse ülemkortermeistriks ja kes osales 1826. aastal

³⁷ M. Mamedov. „Going Native“ in the Caucasus, lk. 282.

³⁸ O. Laaman. Eesti asundused Venemaal. – Meie Tee 1978, nr. 11–12, lk. 176.

³⁹ F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus, lk. 43; M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 59.

⁴⁰ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 60–61.

⁴¹ W. Richmond. The Northwest Caucasus. Past, present, future. London, New York, 2008, lk. 58.

⁴² A. Benno. Moritz von Kotzebue, tema aeg ja mõned teda ümbritsevad isikud. – M. v. Kotzebue. Teekond Pärsiasse (tlk. A. Benno). – Loomingu Raamatukogu 2018, nr. 15–17, Tallinn, lk. 132.

⁴³ Russkij biografičeskij slovar'. Tom IX, Sankt-Peterburg', 1903, lk. 359; J. Kotšinev. Eesti militaaraadel: Eestiga seotud tuntud aadlikud Vene keisririigi sõjaväes. Tallinn, 2018, lk. 75.

Vene-Pärsia sõjas,⁴⁴ nagu ka 1785. aastal Tallinnas sündinud Venemaa Euroopa-sõjakäigu (1814) veteran Konstantin von Benckendorff, kes 1826. aastal osales sõjategevuses Armeenia aladel ja edutati seal kindral-adjutandiks.⁴⁵

1826. aastal asus Tiflisis Kaukaasia erikorpuse peakorteris kindral Jermolovi alluvuses teenistusse veel üks Baltikumi taustaga mees – parun Carl Wilhelm Gottlieb von Wrangell, kes oli sündinud 1800. aastal Leedu piiri ääres Ludvinovo mõisas. Eraelus oli tal sidemeid näiteks Narvaga, mille lähistel asus tema naise vanematele kuulunud Annenhofi mõis⁴⁶ ja mida ta külastas puhkusel olles korduvalt. Pärast teenistust Tiflisis saadeti ta edasi Karabahhi, muuseas koos teise baltisaksa ohvitseri, parun Eugen Mengdeniga. C. W. G. von Wrangell edenes Kaukaasias teenides ametiredelil jõudsasti, saades 1837. aastal Jerevani rügemendi komandöriks. Rügemendi eesotsas läks ta samal aastal karistusekspeditsioonile Abhaasiasse. Hiljem tegi ta kaasa Krimmi sõjas, saades 1856. aastal Krimmi armee ülemjuhatajaks, seejärel teenis Ukraina aladel.⁴⁷

Kuid Carl Wilhelmiga samal, 1826. aastal jõudis Kaukaasia erikorpusesse teenima ka teine Liivimaalt pärit Wrangell – parun Georg Otto Anton von Wrangell, kes oli sündinud 1803. aastal Väimela mõisas Võrumaal ja õppinud 1811–1815 Tallinna toomkoolis. Alanud Vene-Pärsia sõjas osales ta septembris-oktoobris 1827 Jerevani hõivamises. 1828. aastal lahkus Carl Wilhelm Kaukaasiast ja teenis mitmel pool, kuid 1845. aastal on ta taas Kaukaasias, kus osales mägilaste vastu suunatud karistusretkedel. Ta suri 1873. aastal Tartus.⁴⁸

Kindral Jermolov lahkus Kaukaasiast 1827. aastal ega naasnud sinna enam kunagi. Oma mälestustes meenutab Carl Wilhelm Gottlieb von Wrangell Jermolovit sõbraliku mehena,⁴⁹ mis on suures vastuolus sellega, kuidas teda mäletavad Kaukaasia põliselanikud, kellel oli õnnetus temaga kokku puutuda. Just Jermolovi tegevuse tõttu ei saanud venelaste ja mägilaste suhteid enam kuidagi sõbralikeks nimetada. Tema jõhkrad ja julmad meetodid ei toonud soovitud tulemusi, küll aga häälestasid mägilased venelaste vastu.⁵⁰

Pärast Jermolovit sai uueks Kaukaasia erikorpuse komandöriks kindral Ivan Paskevitš, samuti Napoleoni sõdade karastusega mees, kes osutus küll edukaks võitluses pärslastega, kuid Kaukaasia sõjas, eriti mägedes elavate abhaasidega oli tal kaasaegsete hinnangul positiivseid tulemusi ette näidata vähe,⁵¹ nii et juba 1831. aastal vahetati ta välja ühe vanema ja tuntuma baltisaksa suguvõsa esindaja, Austerlitz lahingus teemantidega kuldmööga välja teeninud parun Georg Andreas (venepäraselt Grigori) von Roseniga – sellesama mehega, kes kutsus Artur Adsonis esile negatiivse äratundmise. Kohe Tiflisi saabumise järel nuhkis Rosen välja grusiinide venevastase vandenõu, mille eest saadeti mitmed vandenõulased Siberisse.⁵² Samuti hakkas ta organiseerima uut sõjakäiku mägilaste vastu,⁵³ mis tegi tema karmi käe neile ruttu tuntuks. Selle käega olid pidanud hiljuti kokku puutama Poola Novembriülestõusust (1830–1831) osavõtjad. Nimelt oli Rosen Poola ülestõusu ajal Leedu korpuse komandör ja mängis ülestõusu mahasurumises üht olulisemat rolli.⁵⁴

⁴⁴ A. Benno. Moritz von Kotzebue, tema aeg ja mõned teda ümbritsevad isikud, lk. 130.

⁴⁵ Russkij biografičeskij slovar'. Tom II, Sankt-Peterburg'', 1900, lk. 698.

⁴⁶ Sellenimelisi oli Eestis mitu.

⁴⁷ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart. Berlin u. Dresden, 1887, lk. 397–427; Voennaja ènciklopedija. Tom 7, Sankt-Peterburg'', 1912, lk. 78.

⁴⁸ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart, lk. 481–485.

⁴⁹ Samas, lk. 400.

⁵⁰ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 70.

⁵¹ F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus, lk. 43.

⁵² B. T-v''. Rozen'', baron'' Grigorij Vladimirovič''. – Russkij biografičeskij slovar'. Tom II, Sankt-Peterburg''. Tom XVI. S.-Peterbug'', 1913, lk. 396.

⁵³ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 73.

⁵⁴ B. T-v''. Rozen'', baron'' Grigorij Vladimirovič'', lk. 393.

Alexander von Wrangelli portree (Baensch, Henry von 1887. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart. Berlin u. Dresden : W. Baensch). Repro

Hilissügisel koonduti otsustavaks löögiks vastupanu keskusele Gimrõle, Dagestanis asuvale mägiaulile, kus Gazi Muhammad oli sündinud ja püsivalt elas. Asula hõivati ohvriterohke rünnakuga.⁵⁶ Operatsioonis hukkus segastel asjaoludel ka mägilaste vastupanu juhtinud Gazi Muhammad. Legendi kohaselt leidsid venelased ta juba surnuna,⁵⁷ kuid Tornau kirjeldusest ilmneb, et Gazi Muhammadi tapsid venelased.⁵⁸ Tornau seda sündmust küll ise pealt näha ei saanud, sest juba varem, septembris oli ta saanud Tšetšeenias haavata ja ravile saadetud.⁵⁹ Muuseas, Tornau toimetab tule alt välja Kaukaasia erikorpuse komandöri parun Roseni adjutant Alexander von Wrangell,⁶⁰ mees, kellel tasub siinkohal kindlasti peatuda.

Parun Alexander von Wrangell (sündinud 1804. aastal Tartus) oli olnud Roseni adjutant juba 1820. aastate lõpul Leedu korpuse päevil. Üheskoos osaleti 1831. aastal Poola ülestõusu mahasurumises ja kui Rosen samal aastal Kaukaasia erikorpuse komandöriks määrati, läks Wrangell temaga kaasa ja osales sõjalistes ekspeditsioonides Gazi Muhammadi vastu nii Dagestanis kui ka Tšetšeenias,⁶¹ 1830. aastate teisel poolel paistis ta silma

Kui Rosen Kaukaasiasse saabus, olid seal peamisteks vastupanukolleteks Dagestan ja Tšetšeenia. Vastupanu juhtis imaam Gazi Muhammad. Kohe 1831. aastal saatis Rosen Dagestani väeüksuse, mida juhtis kindral Franz Klüge von Klugenau, Böömimaalt pärit ja 1818. aastal tsaari teenistusse astunud ning tsaariarmees karjääri teinud mees. 1832. aasta suvel siirdus Rosen ise sõjakäigule Tšetšeeniasse, kus surus sügiseks sealsed vastupanukolled maha ning sundis tšetšeenid tribuuti maksma. Parun Roseni kurikuulus levis mägilaste hulgas kiiresti, nii et kui Gazi Muhammad kutsus dagestanlasi uuesti relvile, ei olnud sel üleskutsel erilist edu – mägilased kartsid Roseni uusi karistusaktioone.⁵⁵

Kuramaa juurtega baltisaksa ohvitser parun Theodor (Fjodor) von Tornau, kes saatis kindral Rosenit sel sõjakäigul, kirjutab, kuidas Roseni isiklikul juhtimisel purustati vaenlane kõikjal, kuhu tsaariarmee liikus, ja hävitati Tšetšeenias mitu asulat.

⁵⁵ Samas, lk. 396.

⁵⁶ F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera, lk. 175.

⁵⁷ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 76.

⁵⁸ F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera, lk. 175.

⁵⁹ G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy, lk. 13.

⁶⁰ S. Makarova. F. F. Tornau. „Vospominanija...“. – F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera, lk. 8.

⁶¹ Voennaja ènciklopedija. Tom 7, lk. 77.

agressioonis Lääne-Kaukaasia rahvaste vastu, pälvides Püha Anna ordeni II järgu.⁶²

1832. aasta sündmused Dagestanis, mille käigus hukkus mägilaste vastupanu juhtinud Gazi Muhammad, tähendasid Vene armeele kahtlemata edu. Theodor von Tornau kirjutab, et Vene vägede suur edu ja eriti imaami surm mõjusid mägilastele halvavalt. Kaukaasia liini vasak tiib olevat pikaks ajaks rahulikuks jäänud, mistõttu said venelased viia vägesid üle Lääne-Kaukaasiasse.⁶³ Siin Tornau siiski liialdab. Kaukaasia liinile ei saanud rahuaega, samuti ei jäänud mägilased ilma juhita. Peagi valiti uueks imaamiks Gazi Muhammadi sugulane ning lähedane sõber, temaga samast Gimrõ auulist pärit 37-aastane Šamil.⁶⁴ Järgnenud aastatel saatis Šamili nii suur sõjaline edu, et Rosen oli valiku ees: kas pidada temaga rahuläbirääkimisi või koondada kõik jõud tema vastu võitlemiseks. Šamil ise otsis venelastega kokkulepet, kuid tema pakutud tingimused Rosenit ei rahuldanud. Samal ajal Šamil üha suurendas oma mõjualust territooriumi ning 1837. aastal rünnati juba Kahheetia⁶⁵ piiresse jäävaid asulaid. Seepeale organiseeris Rosen Šamili vastu Dagestani uue sõjakäigu, mis oli küll Vene vägedele edukas ja Dagestan võeti uuesti kontrolli alla,⁶⁶ kuid lõplikult parun Rosenil Šamili alistada ei õnnestunud.

Šamil juhtis vastupanuliikumist ühtekokku pea veerand sajandit ja kuna teda saatis ennenägematu edu, muutus ta mägilaste vastupanu sümboliks mitte üksnes Kaukaasias, vaid teda imetleti ka kaugel väljaspool kodumaad.⁶⁷ Inglise ja Prantsuse ajakirjanduses kujutati teda „õilsa metslasena“, kes polnud nõus vahetama koduste mägede vabadust Vene impeeriumi kuldahelate vastu.⁶⁸ Šamili sakslasest kaasaegne Friedrich Wagner kirjutas temast kui paindumatu meele, uhke hoiaku ning treenitud kehaga teadmishimulisest ja religiooselt innukast sõjamehest. Wagner esitas Šamili iseloomustava seiga: kui venelased olevat öelnud, et neid on nagu liiva mere ääres, vastanud Šamil, et mägilased on lained, mis liiva minema uhuvad.⁶⁹ Šamili „õilis“ kuvand kandus üle ka rahvastele, keda ta vastupanule organiseeris. Lääne aimekirjandusse jõudsid „rütellikud“ tšetšeenid, aga ka adõgeed jt. tšerkessi rahvad. Hannoverist pärit saksa õpetlane Friedrich Martin von Bodenstedt, kes 19. sajandi neljakümendatel aastatel piirkonnas rändas, kirjutas Loode-Kaukaasia (Kubani jõe ja Musta mere vahel elavatest) mägirahvastest – šapsugidest, adõgeedest, ubõhhidest ja džigetidest – ning nende rahvaste vabaduseihast ning rütellikest omadustest. Bodenstedti hinnangul olid kõik need rahvad venelaste lepitamatud vaenlased.⁷⁰ Ajal, mil Bodenstedt neid alasid külastas, oli venelaste võitlus põlisrahvastega kandunud peamiselt Loode-Kaukaasiasse.

Sõja laienemine Loode-Kaukaasiasse 1830. aastatel

Sõja laienemine Põhja-Kaukaasia idaosast Dagestanist ja Tšetšeeniast lääne poole Musta mere rannikuni algas 1830. aastatel. Viimatine Vene-Türgi sõda päädis 1829. aastal allkirjastatud Adrianoopoli rahulepinguga, mille kohaselt loobus Türgi oma pretensioonidest Kaukaasia Musta mere rannikule, kuid sisuliselt püsis kohalike rahvaste poolehoid jätkuvalt türklastel. 1830. aastal otsustas tsaarivõim rajada Abhaasia Musta mere rannikule uued kindlustused. Selle ülesande täitjaks määrati kindral Carl (Karl Fjodorovitš) Hesse (Gesse).⁷¹ Napoleoni sõdade kogemusega baltisakslane Hesse oli 1827. aastal määratud Imereetia,

⁶² H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart, lk. 615.

⁶³ F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera, lk. 175–176.

⁶⁴ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 76.

⁶⁵ Tänapäeva Gruusia idaosas.

⁶⁶ B. T-´´. Rozen ´´, baron ´´ Grigorij Vladimirovič ´´, lk. 397.

⁶⁷ M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 76.

⁶⁸ V. Bobrovnikov. Orientalizm v literature i politike na rossijskom Kavkaze XIX veka, lk. 209.

⁶⁹ F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus, lk. 59–60.

⁷⁰ F. Bodenstedt. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen, lk. 42, 198.

⁷¹ G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy, lk. 19.

Šamili vangistamine (Baensch, Henry von 1887. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart. Berlin u. Dresden : W. Baensch).

Guria ja Mingreelia (s. t. Lääne-Gruusia) administratsiooni juhiks. Tema hallatav regioon piirnes Abhaasiaga, millest tulenevalt oli tema ülesanne ühendada kindlamalt ka selle territoorium tsaaririigiga. 1830. aasta suvel korraldaski ta esimese sõjakäigu abhaaside vastu.⁷² Selle nn. Abhaasia ekspeditsiooni eesmärgiks oli Suhhumi ja Anapa vahelisel territooriumil „sõnakuulmatute hõimude“ allasurumine – seega siis liiguti kaugemale Abhaasia vürstiriigi loodepiirist, milleks tollal oli Bzõbi jõgi. Alistuma sunniti rannikuasula Pitsunda,⁷³ kuid Gagra vallutamine nii kergelt ei läinud ja kui see lõpuks õnnestus, oli selle haldamine edaspidi venelastel äärmiselt keeruline. Theodor von Tornau sõnul, kes piirkonnas 1830. aastatel maakuulajana reisis, ei andnud kohalikud venelastele rahu ei päeval ega ööl, ähvardades ja ohustades kõrgelt mägedest kõiki, kes kindluse müüride vahelt sõandasid väljuda.⁷⁴ Tornau kirjeldab, kuidas garnisoni sõdurid pidid kuude viisi sööma soolaliha, leiba ja kartulit. Kõõgililja ja värsket liha said sõdurid väga harva. Kuna maismaatee oli ohtlik, varustati Gagrast meritsi.⁷⁵

1830. ja 1840. aastatel oligi Kaukaasia sõja peamiseks tandriks Abhaasia ja sellest põhja poole jääv territoorium – džigettide, ubõhhide, šapsugide, abasiinide ja adõgee etniliste rühmade asualad. Sõjaretkedel kasutati Venemaaga juba liidetud piirkondadest pärit sõdureid, näiteks grusiine ja abhaase, kellest moodustatud üksused ei olnud küll suured ega kaugeltki mitte otsustav jõud võitluses mässumeelsete mägilastega, kuid nende kasutamine mõjus sümboolsena ja aitas külvata põliselanike vahele umbusaldust.⁷⁶

⁷² N. Aleksandrovič. Gesse, Karl Fedorovič. – Russkij biografičeskij slovar'. Tom V. Moskva, 1916, lk. 146.

⁷³ Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki. Moskva, 1995, lk. 26.

⁷⁴ F. Tornau. Vospominanija kavkazskogo oficera, lk. 174.

⁷⁵ F. Tornau. Erinnerungen eines Offiziers des Kaukasischen Corps. Berlin, 1868, lk. 40.

⁷⁶ J. Gamakharia, L. Akhaladze. Problems of History, Politics and Culture of Abkhazia, Georgia. Tbilisi, 2016, lk. 35; S. Salakaja. O gruzinskom faktore v Kavkazskoj vojne, lk. 71.

Suur- ja Väike-Abhaasia

Kuigi Abhaasia vürstiriik oli sõlminud Venemaaga 1810. aastal protektoraadilepingu, säilitas ta veel järgmised pool sajandit vähemalt nimelise autonooma. Vene sõjaväeline administratsioon Abhaasias baseerus algul Bamboris,⁷⁷ kus selle juhiks 1840. aastate algul oli kindralmajor von Wrangell.⁷⁸ 1851. aastal viidi venelaste sõjaline administratsioon Bamborist üle Suhhum-Kaleesse.⁷⁹ Venelaste sõjalised garnisonid Abhaasias polnud suured ja nagu nähtub tollastest kirjeldustest, ei suutnud venelased väljaspool garnisone oma võimu kindlustada. F. M. von Bodenstedt kirjutab 1840. aastatel, et kuigi Abhaasia oli liidendatud Venemaaga, ei saanud ükski venelane oma elu ohtu seadmata vürstiriigi sisepiirkondadesse minna.⁸⁰ Ei abhaasi ülikud ega nende alamad olnud venelaste võimuga leppinud. Veelgi keerulisem oli olukord põhja pool tšerkesside aladel, mis polnud ka vormiliselt end Venemaa alla heitnud.

19. sajandi alguses oli Abhaasia vürstiriigi piiriks lõunas Inguri jõgi ja põhjas/loodes Bzõbi jõgi. Lõunas, teisel pool Inguri jõge paiknes Mingreelia vürstiriik, mis teatavasti 1803. aastal ühendati Vene keisririigiga. Põhjas, teisel pool Bzõbi jõge oli sadzide ehk džigetide maa, mida tollastes allikates nimetati Sadzeniks, Sadzi Abhaasiaks või „Väike-Abhaasiaks“.⁸¹ Džigetid kuulusid etniliselt abhaaside hulka, rääkisid nendega sama keelt, kuid olid Abhaasia vürstiriigist sõltumatud. Pärast 1810. aastat, mil Abhaasia vürstiriigis kehtestati Vene võim, keeldusid džigetid – nende ülikkond oli Abhaasias kõige türgimeelsem – alistumast ja korraldasid koos mägedes elavate abhaasidega sõjaretki Suhhumi vastu.⁸²

Mägilased otsisid 1830. aastatel jätkuvalt liitlasi Türgist, aga üha enam vaadati ka lääne-riikide poole.⁸³ Suhtlus nii ühtede kui ka teistega toimus Musta mere ranniku kaudu. Venelased, soovides seda ühendusteed sulgeda, rajasid üha uusi kindlustusi ja tugevdasid vanu. Merel valvasid Vene armee ristlejad, kuid nagu kirjutab tollal piirkonnas viibinud Theodor von Tornau, polnud blokaad kuigi tõhus ning mägilaste sidepidamine türklastega jätkus.⁸⁴

1837. aastal algas tsaar Nikolai I käsul kindlustuste vööndi, nn. Musta mere rannikuliini rajamine.⁸⁵ See pidi aitama kohalikke rahvaid vaos hoida ja takistama nende ühendusepidamist Türgiga. Otseselt sekkus sõjategevusse ka Kaukaasia erikorpuse komandör parun von Rosen. Aprillis 1837 siirdus ta Suhhum-Kaleest sõjakäigule abhaasia mägi-asula Tsebelda vastu ja vallutas selle. Järgmisel kuul korraldas ta merelt kahuritule saatel rünnaku Adleri maaninal asunud džigetide asulale Ardillerile ja vallutas ka selle.⁸⁶ Maaninale ehitati Püha Vaimu nimeline kindlus⁸⁷ – venelaste (või hoopis baltisakslaste?) vaimukusel polnud piire.

Kampaania Väike-Abhaasia rannikul jäi parun Roseni viimaseks aktsiooniks Kaukaasias. Kuna tsaar polnud rahul tema tegevusega mägilaste, eriti Šamili alistamisel, asendati ta 1838. aastal kindral Jevgeni Goloviniga. Olgu öeldud, et seos Baltikumiga tekkis hiljem ka temal, kui ta 1845. aastal Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberneriks määrati. Baltisakslastele

⁷⁷ Tänapäeva Gudauta linna lähedal.

⁷⁸ F. Bodenstedt. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen, lk. 181.

⁷⁹ O. Bgažba, S. Lakoba. Istorija Abxazii. S drevnejšix vremen do našix dnei. Suxum, 2007, lk 227.

⁸⁰ F. Bodenstedt. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen, lk. 177.

⁸¹ T. Ačugba. Ob etničeskoj nomenklature naselenija sadzskoj Abxazii v per. pol. XIX v., lk. 7; Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 55; F. Bodenstedt. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen, lk. 169, 170.

⁸² D. Čačxalia. Džigetija na poliitičeskoj i ètnografičeskoj Karte Abxazii. – Džigetskij sbornik I. Moskva, 2012, lk. 100.

⁸³ F. Tornau. Kratkij obzor gorskim plemenam, živuščim za Kuban´ju i vdol´ vostočnogo berega Černogo morja, ot ust´ja Kubani do ust´ja Ingura. – G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy, lk. 118.

⁸⁴ F. Tornau. Erinnerungen eines Offiziers des Kaukasischen Corps, lk. 10.

⁸⁵ Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 27.

⁸⁶ B. T-v´´. Rozen´´, baron´´ Grigorij Vladimirovič´´, lk. 397.

⁸⁷ Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 27.

seostub tema nimi venestusega, rünnakuga Liivimaa „germaani loomuse vastu“⁸⁸ – võimalik, et vimm nende vastu sai alguse Kaukaasias, kus igapäevaselt tuli ambitsioonikate baltisaksa ohvitseridega koostööd teha.

1838. aastal valmis venelaste kindlus Sotšipsta (Sotši) jõe suudmes, ranniku-ubõhhide maadel.⁸⁹ Ubõhhide asula vallutamisel ja hiljem selle kohale kindluse rajamisel tegi venelastega usinalt koostööd Abhaasia vürst Mihhail, saades selle eest Püha Stanislavi ordeni I järgu.⁹⁰ Mihhail, venelaste abiga Abhaasia troonile tõusnud vürst Georgi poeg, oli saanud sõjaväelase hariduse Peterburis ja tõusis viimaks oma teenete eest omaenda rahva alistamisel tsaariarmee kindralleitnandiks. Tema kuulekus tulenes ühelt poolt sellest, et tema isa ja seega ka ta ise võlgnesid oma võimu venelastele,⁹¹ teiselt poolt lootis Mihhail, et venelased annavad Väike-Abhaasia pärast tema innukat kannusteteenimist Abhaasia vürstiriigi koosseisu.⁹²

Kui veebruaris 1840 tõusis Vene vallutajate vastu üles kogu piirkonna elanikkond, Musta mere rannikuliin lõhuti ja osa kindlustusi hõivati, oli taas Abhaasia vürst Mihhail see, kes siirdus džigette maha suruma. Retk oli edukas ja üksteise järel olid rannikul elavad džigetid sunnitud tunnustama Vene võimu.⁹³ 1841. aastal autasustati vürst Mihhaili järjekordse eduka sõjakäigu eest ubõhhide ja džigetide maadele Püha Anna ordeni I järguga.⁹⁴

Kuid džigetide allaheitmine polnud üksnes vürst Mihhaili teene. Tsaarivõimud saatsid 1840. aasta ülestõusu maha suruma taas kord ühe baltisakslase – Joseph Carl von Anrepi, Liivimaa Anrepite aadlisoost kindrali. Seni nimetatud baltisaksa kindralitest noorem (sündinud 1796. aastal), ei kuulunud ta nendega koos Napoleoni sõdade veteranide hulka. Tõsisemad lahinguristsed oli ta saanud 1828. aastal üheksandas Vene-Türgi sõjas. 1839. aastal määrati ta Kaukaasia erikorpuse koosseisu, kus ta esialgu osales sõjategevuses Kaukaasia idaosas lesgiinide aladel, ning seejärel loodes, siin käsitletavas piirkonnas. 1841. aastal nimetati ta Musta mere rannikuliini ülemaks.⁹⁵ Kaasaegsed on rõhutanud Anrepi olulist rolli džigetide ja hiljem ka ubõhhide alistamisel.⁹⁶

Džigetide alistumine venelastele tähendas nende sõjaliste liitlaste ubõhhide reetmist, mille tagajärjed ei lasknud end kaua oodata. Ubõhhid liidus mägedes elanud ahtšipsõ kogu-konna abhaasidega tungisid 1840. aasta sügisel džigetide maal asuvasse Gagrasse ja purustasid põhja pool Tsandripši asula. Rünnaku kasutegur oli siiski väike ja rannikupiirkond jäi Venemaa alluvusse. Mägedes elavad džigetid jätkasid koos ubõhhidega veel mõnda aega vastupanu venelastele, kuid järk-järgult allutati ka nemad.⁹⁷

Džigetiast moodustati eraldi pristavipiirkond (*преставецтво*) Kutaisi kubermangu koosseisus. Selle esimeseks pristaviks sai Abhaasia vürsti Mihhaili vend Aleksandr, kes aga peagi asendati Abhaasia õukondlase ja Vene tsaariarmee ohvitseri Solomon Zvanbaga. Seejärel liideti pristavipiirkond Abhaasia vürstiriigiga.⁹⁸ See täitis muidugi vürst Mihhaili unistused, kuid vaid hetkeks. Juba 1847. aastal haukas tsaarivõim sellest suurema osa, piirkonna Begrepsta jõest Mzõmta jõeni, ja liitis Musta mere kubermangu.⁹⁹

⁸⁸ K. Brüggemann. Lõpp venestusele. Ühe vaieldava uurimisparadigma kriitika. – Vene impeerium ja Baltikum: venustus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, 2010, lk. 362.

⁸⁹ Š-D. Inal-ıpa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 27.

⁹⁰ D. Čačxalia. Džigetija na poliitičeskoj i ètnografičeskoj Karte Abxazii, lk. 100.

⁹¹ F. Bodenstedt. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen, lk. 177.

⁹² J. Arxipova. Gosudarstvennye granicy Rossii na Kavkaze, lk. 50.

⁹³ Š-D. Inal-ıpa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 28.

⁹⁴ D. Čačxalia. Džigetija na poliitičeskoj i ètnografičeskoj Karte Abxazii, lk. 100.

⁹⁵ D. S-v´. Anrep´-Èl´mpt´. – Russkij biografičeskij slovar´. Tom II. Sankt-Peterburg, 1900, lk. 206.

⁹⁶ F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus, lk. 48.

⁹⁷ Š-D. Inal-ıpa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 28.

⁹⁸ D. Čačxalia. Džigetija na poliitičeskoj i ètnografičeskoj Karte Abxazii, lk. 101.

⁹⁹ V. Kvarčija. Sobranie trudov v semi tomax. Tom IV. Toponimika. Gosgranica. Suxum, 2019, lk. 34; V. Kvarčija. Sobranie trudov v semi tomax. Tom IV. Istoričeskaja toponimika. Suxum, 2019, lk. 405.

Kaukaasia sõja jätk 1840. ja 1850. aastatel

Sõda jätkus aga ka Põhja-Kaukaasia ida- ja keskosas. Kui läänes määrati 1841. aastal Musta mere rannikuliini ülemaks kindral Anrep, juhatas ida pool vastupanu mahasurumist teine baltisakslane – kindral Paul Gustav (Pavel) Grabbe, kes oli 1838. aastal määratud juhatama Kaukaasia liini. Tema isa põlvnes Soome aadlisuguvõsast, ema Justina Regina Häuser oli aga Tartust pärit baltisakslanna ning ema kaudu oli Paul Gustav ka Eestimaa rüütelkonna liige. Augustis 1839 ründas ta Šamili ohvriterohkes lahingus Ahulgo auuli lähistel. Ühe rünnakrühma eesotsas abistas teda varasemast tuttav kindral Alexander von Wrangel.¹⁰⁰ Ehkki Šamil pääses põgenema, õnnestus Grabbel piirkond kontrolli alla saada. Üleolevalt luges ta võitluse Šamiliga lõppenuks ja kuulutas, et Šamili pea ei maksa rohkem kui sada kuldrubla. Tsaar Nikolai I autasustas Grabbet Ahulgo lahingus saavutatud võidu puhul Aleksander Nevski ordeniga, kuid peagi selgus, et sõda polnud kaugeltki läbi. Juba 1840. aasta märtsis hõivas Šamil uuesti nii Tšetšeenia kui ka Dagestani. Oktoobris sisenes Grabbe vägede eesotsas Tšetšeeniasse, kuid oli paksu lume tõttu sunnitud jääma paigale Gerseli auuli. 1841. aastal õnnestus Šamilil ülestõusule õhutada gurialased, 1842. aasta suvel üritas Grabbe teda tabada, kuid ebaõnnestunult ja lahkus Kaukaasiast. Hiljem teenis ta Galiitsias ja oli 1850. aastatel Eestimaa kindralkuberner.¹⁰¹

Grabbe alluvuses Kaukaasias jõudis 1842. aastal lühikest aega teenida Eestimaa rüütelkonda kuuluva suguvõsa liige Georg Benedikt Heinrich von Maydell, osaledes mitmel sõjaretkel mägilaste vastu. Olgu lisatud, et Maydelli sõjaväeline karjäär Kaukaasias kujunes üpris pikaks, 1850. aastal tõusis ta Kabardiini jäägripolgu komandöriks. Krimmi sõjas osales ta Karsi kindluse vallutamisel ja pälvis selle eest Püha Georgi ordeni kolmanda järgu.¹⁰²

Lisaks Maydellile teenis 1840. aastate algul Grabbe alluvuses veel üks baltisakslane, kes omandas mägilaste seas kurikuulsuse, mis on pea võrreldav Kaukaasia erikorpuse esimese komandöri, brutalse kindrali Jermolovi omaga. Selleks meheks oli kindral Georg (Grigori Hristoforovič) Otto Ewald Freiherr von Saß (1797–1883). Ajalukku on ta läinud Armaviri linna asutajana ning Ardžinskoje kindluse rajajana – viimane nimetati hiljem tema auks Zassovskojeks. Suguvõsa, millest kindral Saß võrsus, on meie jaoks huvitava päritoluga. Ühe traditsiooni järgi pärineb suguvõsa Westfaalist, kust mõned selle liikmed siirdusid 13. sajandil Pommerisse ja Mecklenburgi ning sealt Liivimaale. Ent kui võrrelda Westfaali Saßide suguvõsa vappi meid huvitava Saßi suguvõsa vapiga, siis on need väga erinevad. Seetõttu eelistatakse ka teooriat, mille kohaselt said Baltikumi Saßid alguse Hinrick Sassist, kelle kohta on teada, et ta omandas 1453. aastal Kabila (Cabbil) mõisa. Perekonna liin on pikka aega seotud Kabila mõisa ja teiste Saaremaa paikadega, 19. sajandil kuuluvad selle liikmed aga Saaremaa, Liivimaa ja Kuramaa aadlimatriklitesse.¹⁰³ Tulevane kindral Georg Otto Ewald sündis Kuramaal ja osales 1813. ja 1815. aasta Vene armee Euroopa-sõjakäikudel. Kaukaasiasse jõudis von Saß 1830. aastal ja nimetati Mozdoki kasakapolgu komandöriks. 1831. ja 1832. aastal osales ta selle eesotsas meile varasemast tuttavatel sõjakäikudel Tšetšeenias ja Dagestanis, mille juhiks oli äsja Kaukaasia erikorpuse komandöriks nimetatud kindral von Rosen. 1832. aastal määrati Saß Kaukaasia lääneossa Kubani kindlustuste liinile, kus paistis silma erilise julgusega. Eesmärgiga mägilased liinist eemale peletada hävitas ta süstemaatiliselt nende auule.¹⁰⁴ Kaasaegsete kirjelduste järgi olid sõjaretked von Saßi jaoks „meelelahutus, mida ta vajas nagu jahimees

¹⁰⁰ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart, lk. 616.

¹⁰¹ Voennaja ènciklopedija. Tom 8, 1912, lk. 438–439.

¹⁰² Voennaja ènciklopedija. Tom 15, 1914, lk. 114; J. Kotšinev. Eesti militaaraadel, lk. 85.

¹⁰³ N. v. Essen. Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft. Hannover-Döhren, 1971, lk. 317.

¹⁰⁴ N. Z. Zass', Grigorij Xristoforovič'. – Russkij biografičeskij slovar'. Tom VII. Petrograd', 1916, lk. 257, 258.

jahti, nagu kala vett“.¹⁰⁵ Protšnoi Okopi kindluse juurde ühe kurgaani tippu oli ta lasknud paigutada tšerkesside pead, habemed tuules lehvimas. Kaks nädalat puhkust olevat teda kurnanud ja põduraks muutnud, aga uus öine rüüsteretk minutitega terveks ravinud.¹⁰⁶ Musta mere rannikuliini tollane komandör kindral Aleksei Veljaminov andis Saßile loa tegutseda omaenda äranägemise järgi, ilma Kubani liini komandöri eelneva loata. Kõnekad on märkmed von Saßi aruannetest: „auul hävitati maani“, „need, kes vastupanu osutasid, olid koos auuliga määratud hävima tule ja mõõga läbi“, „elanikud auulis surid leekides“ jne. On arusaadav, et selline jõhkard leidis endale hingesugulase kindral Jermolovis. Saß on öelnud: „Venemaa tahab iga hinna eest vallutada Kaukaasia. Kuid kuidas allutada meile vaenulikkude rahvast kui mitte hirmu ja julmusega? [– –] Filantroopia siia ei sobi ja A. P. Jermolovi viis halastamatult rüüstata ja põletada auule oligi põhjus, miks ta saavutas rohkem kui meie. Tema nimi kõlab mägedes seniajani kurjakuulutatult ja väikesed lapsed kardavad seda.“¹⁰⁷ Tema julmuse ja salakavaluse pärast nimetasid põliselanikud von Saßi saatanaks (šaitan).¹⁰⁸ Regulaarsed hävitusretked abadzehhide,¹⁰⁹ karatšailaste, šapsugide ja kabardide auulidele tõi von Saßile tsaarivõimude tunnustuse. Kuigi tema terroristlikud meetodid olid teada, määrati ta 1835. aastal Kubani liini ülemaks, 1836. aastal edutati kindralmajoriks.¹¹⁰

Kubanimaal korraldas von Saß kuni 1840. aastani pea lakkamatult rünnakuid, hävitas auule ja tappes kohalikke elanikke. Ja taas leidis tsaarivõim, et Saßi brutaalsus väärib autasustamist. Talle määrati Püha Anna ordeni ja Püha Stanislavi ordeni I järk, ta edutati kindralleitnandiks ning nimetati 1840. aastal Kaukaasia liini parema tiiva juhiks. Lahkarvamused Paul Grabbega, kes oli tollal Kaukaasia liini juhataja, sundisid von Saßi 1842. aastal ametist lahkuma. Kui ametlik entsüklopeedia nimetab von Saßi „tuntud Kaukaasia partisaniks“,¹¹¹ siis Kaukaasia ajaloolased julmaks ja halastamatuks Kaukaasia kolonisaatoriks¹¹² ja sadistiks.¹¹³ Olgu von Saßi kohta öeldud veel seda, et 1848. aastal omandas ta Kuramaal Liepāja lähedal Šķēdes mõisa, elas pika elu ja suri sealsamas 1883. aastal.¹¹⁴ Tšerkesside genotsiidist rääkides viitavad tšerkessi ajaloolased, aktivistid ja avalikkuse esindajad väga sageli just kindral von Saßi tegevusele.¹¹⁵

1842. aastal määrati kindral Golovini asemele Kaukaasia erikorpuse ülemaks ja Kaukaasia ülemvalitsejaks kindral Aleksander Neidhardt, Austria päritolu, kuid juba 17. sajandi lõpust Venemaal elanud suguvõsa liige. Enne Kaukaasiasse määramist oli ta olnud Moskva kindralkuberner. Gurias toimuva suure venevastase ülestõusu ja Šamili edu taustal oodati Neidhardtilt otsustavat tegutsemist, kuid ta ei õigustanud ootusi. Neidhardt ei suutnud venelaste positsioone hoida ei võitluses Šamiliga¹¹⁶ ega ka Loode-Kaukaasias, kus ubõhhid kutsusid elanikkonda üles üldisele ülestõusule venelaste vastu.¹¹⁷

1844. aastal lahkus Neidhardt Kaukaasiast ning Kaukaasia erikorpuse juhiks sai Mihhail Vorontsov, kes oli sellel ametipostil õige pikalt, kuni 1855. aastani.

1840. aastatel osales Kaukaasias mägilastevastases sõjategevuses veelgi baltisakslasi. Näi-

¹⁰⁵ G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy, lk. 11.

¹⁰⁶ G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy, lk. 86; M. Mamedov. „Going Native“ in the Caucasus: Problems of Russian Identity, lk. 285.

¹⁰⁷ Kavkazskij Uzel, 20.05.2014. (<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/242886/>)

¹⁰⁸ N. Z. Zass´´, Grigorij Xristoforovič´´, lk. 259.

¹⁰⁹ Adõgeede etniline rühm, varasem nimetus abasgid.

¹¹⁰ N. Z. Zass´´, Grigorij Xristoforovič´´, lk. 258.

¹¹¹ Samas, lk. 259.

¹¹² G. Dzidzarija. F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy, lk. 11.

¹¹³ Kavkazskij Uzel, 20.05.2014. (<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/242886/>)

¹¹⁴ <https://bbld.de/GND1194309410>

¹¹⁵ Kavkazskij Uzel, 20.05.2014. (<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/242886/>)

¹¹⁶ F. Wagner. Schamyl als Feldherr, Sulan und Prophet und der Kaukasus, lk. 50–51; Voennaja ènciklopedija. Tom 16, 1914, lk. 577.

¹¹⁷ Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 33.

teks krahv Johann Eduard (Eduard Trofimovitš) von Baranoff, Eestimaa rüütelkonna liige, kes tollal oli polkovniku auastmes, hiljem jõudis aga välja teenida jalaväekindrali pagunid ja oli tsaar Aleksander II sõber.¹¹⁸ Pisut varem, 1838–1840 teenis Kaukaasias ja osales lahingutes mägilaste vastu Liivimaa aadlisuguvõsast pärit Alexander Joseph von Baumgarten, pälvides selle eest Püha Anna ordeni neljanda järgu.¹¹⁹

1840. aastate kontekstis tasub mainida veel kahte Kaukaasias teeninud Wrangelli: Jerevani karabinjeeride rügemendis teenisid kaks venda, parun Gotthard Wilhelm Hermann ja Georg Gotthard Nicolai Carl von Wrangell, osaledes mitmetel sõjakäikudel mägilaste vastu. Kui Georg Gotthard lahkus Kaukaasiast kümne aasta pärast, jõudis Gotthard Wilhelm osaleda ka Krimmi sõjas türklaste vastu, kus sai pataljoni komandörina Bash Kadiklari all vigastada. 1855. aastal osales ta pealetungis Karsi kindlusele. 1860. aastal määrati ta Lagodehhi (tänapäeva Kirde-Gruusias) rügemendikomandöriks ja ülendati 1864. aastal kindralmajoriks. Samal aastal jõudis ta külastada omakseid Valgas ja suri peagi Moskvas.¹²⁰

Kui puhkes Krimmi sõda (ehk kümnes Vene-Türgi sõda 1853–1856), tekkis venelastel vajadus viia suur osa oma vägedest Kaukaasiast hoopis välja – selle sõja peamised lahingud toimusid Krimmis, kuid võideldi ka Balkanil, laevastikud lisaks veel Läänemerel, Põhja-Jäämerel ja Vaiksel ookeanil, sõjategevust esines isegi Alaskal.¹²¹ Kaukaasia mägilastes tekkis lootus, et osmanid tulevad neile appi ja vabastavad nad venelastest. Seda aga ei juhtunud, mis tõi kaasa pettumuse ja lootusetuse. Muust maailmast hüljatud mägilastel kadus tahtmine pikemalt venelastele vastupanu osutada. Väsinud aastakümnetepikkusest pidevast võitlusest ja kannatustest, hakati kaaluma alistumist. Kui uudis Pariisi rahulepingust, mis ametlikult lõpetas Krimmi sõja, oli Kaukaasiasse jõudnud, kogunesid mägilaste esindajad ühe vene tunnistaja sõnul imaam Šamili juurde ja nõudsid: „Kui sultan koos prantslaste ja inglastega [– –] ei suutnud Venemaad võita ega aidanud meid kõige vähematki, siis on meil aeg ise oma julgeolekule mõelda. Millele me veel loota võime?“¹²² Kuid siis otsustasid venelased alistuva elanikkonna küüditada, mis puhus mägilaste vastupanu uuesti lõkkele ja lükkas lõplikku alistamist edasi. Venelased kasutasid oma Krimmi sõjas karastunud üksusi ja suunasid need Kaukaasiasse. Kõige kiiremat edu saavutati Tšetšeenias. Šamil alistus 6. septembril 1859. aastal.¹²³ Rännaku Gunibi aulile, kus Šamil end varjas, organiseeris varasemast tuttav kindral Alexander von Wrangell – mees, kes oli Kaukaasiasse saabunud koos parun von Roseniga 1831. aastal ja teinud vahepealsetel aastatel Kaukaasias hiilgavat sõjaväelist karjääri. Kui teiste eespool nimetatud baltisaksa kindralite tegevus Kaukaasia sõjas oli pigem episoodiline, siis parun Alexander von Wrangelli karjäär jäigi pärast Poola ülestõusu jäägitult seotuks Kaukaasiaga. Aste-astmelt kõrgemale tõustes jõudis ta 1854. aastal Kaukaasia armee vasaku tiiva komandöri ja 1857. aastal Kutaisi kindralkuberneri ametikohale. Šamili tabamise ja arreteerimise eest autasustati Wrangelli Püha Georgi kolmanda järgi ordeniga.¹²⁴ Tollane Kaukaasia erikorpuse komandör kindral Aleksandr Barjatinski telegrafeeris tsaarile, et Kaukaasia on nüüd allutatud Gruusia sõjateest kuni Kaspia mereni.¹²⁵

Pärast Šamili alistamist said venelased tuua oma väed Dagestanist Lääne-Kaukaasiasse. Sealsed mägilased üritasid luua ühisrinnet, aga see enam ei õnnestunud – ubõhhide ja džiget-

¹¹⁸ Russkij biografičeskij slovar'. Tom II, 1900, lk. 485–486; J. Kotšinev. Eesti militaaraadel, lk. 13.

¹¹⁹ Russkij biografičeskij slovar'. Tom II, 1900, lk. 596; J. Kotšinev. Eesti militaaraadel, lk. 19.

¹²⁰ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel, lk. 434.

¹²¹ T. Tannberg. Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu, 2011, lk. 162.

¹²² M. Gammer. Üksik hunt ja karu, lk. 90.

¹²³ Samas, lk. 91–92.

¹²⁴ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel, lk. 616–617; Voennaja ènciklopedija. Tom VII, 1912, lk. 77.

¹²⁵ A. Zisserman. Istorija 80go pexotnago kabardinskago general'-fel'dmaršala knjazja Barjatinskago polka. Tom III. S.-Peterburg', 1881, lk. 442.

tide suhted ei olnud pärast varasemaid reetmisi enam endised. Nüüd algas venelaste otsustav tegevus läänekaukaaslaste alistamiseks. Juunis 1861 tulid Sotšipsta orus kokku ubõhhide, džigetide jt. kohalike rahvaste esindajad ühishõupidamiseks, et arutada venelaste vastu tegutsemist. Oli isegi plaan rajada riik, mis ulatuks Bzõbist peaaegu kuni Kubani jõe suudmeni. Kavatseti kohtuda tsaar Aleksander II-ga, et kokku leppida piirkonna Vene riigile allutamise üksikasjad, kuid tsaar saatis neile ultimaatumi – mässulistele mägilastele anti valida kas ümberasumine Kubani tasandikule või Türgi. Mägilastel, kelle initsiaatorid olid tollal peamiselt ubõhhid, ei jäänud muud üle kui vastupanu jätkata. Džigetid laveerisid ubõhhide vastupanupoliitika ja Abhaasia vürsti Mihhaili venemeelse hoiaku vahel. Samas lootsid mägilased abi lääneriikidelt, eelkõige Inglismaalt.¹²⁶ Kuigi inglased polnud valmis minema Kaukaasias sõjalisse konflikti Venemaaga, abistati mägilasi mitteametlikult. Briti diplomaat Türgis Charles Stratford-Canning soovitas Briti valitsusel rajada Venemaa ja Türgi vahele „Venemaa-vastaseid riike Tšerkessias, Mingreelias ja teistes Kaukaasia piirkondades“. Ta leidis, et Venemaa piir peaks kulgema mööda Kubani jõe, kuhu see oli nihutatud 18. sajandi lõpukümnendil.¹²⁷

Läänderiikidelt lootsid abi ka need abhaasid, kes ei nõustunud vürst Mihhaili venemeelse poliitikaga. Kevadel 1862 käisid abhaasi vürstid Konstantinopolis kohtumas Inglismaa ja Prantsusmaa esindajatega, et saada abi venelaste vastu.¹²⁸ Inglismaal võttis nad vastu peaminister Palmerston.¹²⁹ Kuna aga Prantsusmaa polnud valmis piirkonnas sõjaliselt sekkuma, loobus sellest ka Briti valitsus.¹³⁰

Kui rääkida sõja viimasest etapist seoses baltisakslastega, siis suurem osa seninimetatutest oli Kaukaasiast selleks ajaks lahkunud – kes erru, kes teenistusse muudesse piirkondadesse. 1860. aastate algul tegi lahingutes Loode-Kaukaasias kaasa Paul Grabbe poeg Mihhail Grabbe (snd. 1834), kelle esimeseks teenistuskohaks 1858. aastal sai Kaukaasia. Ta osales reas sõjakäikudes tšerkesside jt. Loode-Kaukaasia rahvaste vastu, pälvides selle eest kapteni auastme ja Püha Anna ordeni kolmanda järgu. Peagi tõusis ta majoriks ja 1862. aastal alampolkovnikuks. Raske haavataasaamine sundis teda võtma 1863. aastal puhkuse ja sõitma ravile välismaale.¹³¹

Sõda aga jätkus venelaste suure ülekaalu tähe all. Märtsis 1864 andsid alla viimased ubõhhid ja džigetid. Aprillis suruti maha mägedes elavate abhaasi kogukondade vastupanu. 21. mail telegrafeeris suurvürst Mihhail Nikolajevitš, kes oli kaks aastat varem määratud Kaukaasia asevalitsejaks, Kbaadast (abh. *Гэыбаа-дэы*, venekeelselt ka *Кбааде*) Peterburgi Kaukaasia sõja lõppemisest.¹³² Sündmust tähistati sõjaväeparaadiga, millest osavõtjate koosseis iseloomustas venelaste sõjastrateegiat ja ühtsuse puudumist põliselanike seas. Nimelt marssisid paraadil venelaste kõrval ka grusiinid¹³³ ja abhaasid,¹³⁴ kelle osa mägilaste alistamises polnud küll otsustav, kuid siiski märkimisväärne. Mainigem veel sedagi, et 1860. aastate esimese poole ekspeditsioonid poleks ilmselt sujunud venelastele nii edukalt, kui poleks saadud kasutada baltisakslasest maakuulaja Theodor von Tornau Kaukaasia rannikult kogutud militaarset iseloomuga informatsiooni.¹³⁵

¹²⁶ Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 34–36.

¹²⁷ J. Arxipova. Gosudarstvennye granicy Rossii na Kavkaze, lk. 58.

¹²⁸ Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 32.

¹²⁹ T. Ačugba. Istorija Abxazii v datax. Suxum, 2011, lk. 70.

¹³⁰ J. Arxipova. Gosudarstvennye granicy Rossii na Kavkaze, lk. 58.

¹³¹ Voennaja ènciklopedija. Tom 8, 1912, lk. 437; A. Zisserman. Istorija 80go pexotnago kabardinskago general´fel´dmaršala knjazja Barjatinskago polka, lk. 426.

¹³² Š-D. Inal-ipa. Sadzy. Istoriko-ètnografičeskie očerki, lk. 37; A. Zisserman. Istorija 80go pexotnago kabardinskago general´fel´dmaršala knjazja Barjatinskago polka, lk. 442.

¹³³ S. Lakoba. Abxazija-de-fakto ili Gruzija-de-jure? Sapporo, 2001, lk. 36.

¹³⁴ J. Gamakharja, L. Akhaladze. Problems of History, Politics and Culture of Abkhazia, Georgia, lk. 36.

¹³⁵ G. F. Kagan. Biographie des Barons F. F. Tornau, lk. 111.

Mõne sõnaga ka Kbaada asulast, kus paraad toimus. See paiknes abhaasi ahtšipsõ kogukonna asuala keskel.¹³⁶ Ahtšipsõ abhaasid olid ühed viimased, kes Vene võimule alistusid. Nende asula nimetati 1864. aastal tsaariperekonna järgi Romanovskiks¹³⁷ ja hiljem Krasnaja Poljanaks – uus nimi tuletus osaliselt varasemast abhaasi nimest: *Gubaa* – perekonnanimi, *dvõ* – väli, vene keeles *poljana*. Krasnaja Poljana nime kannab asula ka tänapäeval, kuuludes Venemaa Föderatsiooni Krasnodari krai Adleri rajooni koosseisu. Krasnaja Poljana põhjaosas asuva varasema ahtšipsõ abhaaside küla Kvara-Tšgja¹³⁸ asemele rajasid eestlased 1886. aastal oma küla Eesti Aiake (vene k. Esto-Sadok). On huvitav, et teine sama nimega ahtšipsõ abhaaside küla Kvara-Tšgja asus tollal teisel pool Kaukasuse ahelikku. See sai 1870. aasta paiku nimeks Burnoje ja on samuti eestlaste küla.¹³⁹ Ahtšipsõ abhaasid olid selleks ajaks oma põlistelt maadelt minema aetud.

Kuigi 21. mail 1864 korraldatud paraadiga tähistati aastakümneid kestnud Kaukaasia sõja lõppu ja mägilaste alistamist, polnud mitte kõik piirkonna kogukonnad end veel Vene tsaari krooni alla heitnud. Psou jõe lätetel elanud aibгаа abhaaside kogukonna vastupanu suruti maha alles pärast paraadi Kbaadas. Nüüd sunniti nad kodudest lahkuma ja ümber asuma Türki. 1864. aasta juulis hõivasid venelased Bzõbi jõe ülemjooksul abhaasi asula Pšu. Ka see kogukond siirdus Türki, osa ka Põhja-Kaukaasiasse Kuma jõe äärde.¹⁴⁰ „Lahkusid“ või „siirdusid“ on Kaukaasia põliselanike emigreerumise kohta faktiliselt õiged, kuid ebatäpsed terminid. Sest see ei olnud vabatahtlik minek: lahkuma ja oma põlised asupaigad maha jätma sundis neid võitja – Vene tsaaririik. Juba 1863. aastal algas ja 1864. aastal jätkus piirkonna elanike suur lahkumine – Türki siirdusid adõgeed (tšerkessid), ubõhhid, abasiinid, nogailased, karatšaid.¹⁴¹ Kaukaasia loodeosa ja Musta mere rannik puhastati moslemi elanikest sisuliselt tühjaks. 19. aprillil 1864, seega veel enne Kaukaasia sõja ametlikku lõppu, polnud piirkonnas enam ubõhhe, šapsuge ega tšerkesse. Venelased saatsid metsadesse ja mägedesse karistusüksusi, et hävitada neid, kes otsustasid peituda – ei halastatud ei naistele, lastele ega vanuritele.¹⁴² Tunnistajate sõnul oli kogu Musta mere looderannik täis laipu ja surevaid inimesi.¹⁴³ Need, kes kätte saadi, saadeti välja. Pealtnägijate sõnutsi kostis küladest hommikust õhtuni teeleasuvate naiste ja laste nuttu.¹⁴⁴

Täpset väljasaadetute arvu on võimatu esitada, sest arvestust ei peetud ega olnud teada ka piirkonna senine elanike arv. Tšerkesside puhul on väljasaadetute arvuks pakutud poolt kuni pooltteist miljonit.¹⁴⁵ Hinnanguliselt teeb see üle 90% kõigist tšerkessidest. Lahkuma sunniti ka suurem osa abasiine ja kõik ubõhhid.¹⁴⁶ Abhaaside puhul hinnatakse kodupaigast lahkunute üldarvuks 130 000 inimest, neist üle 25 000 Loode-Abhaasia etnilistest gruppidest džigetid, ahtšipsõ, pšu ja aibгаа abhaasid, kes sunniti lahkuma terves koosseisus.¹⁴⁷ Kokku lahkus oma kodumaalt hinnanguliselt 75–80% abhaasidest.¹⁴⁸

¹³⁶ V. Čirikba. *Rasselenie abxazov v Turzii*. – Džigetkij sbornik I. Moskva, 2012, lk. 23.

¹³⁷ Š. Inal-İpa. *Ob izmenenii etničeskoj situacii v Abkazii XIX v.* – Stranitsy gruzino-abxazskoj informacionnoj vojny. Dokumenty i materialy. Tom I. Suhum, 2015, lk. 106.

¹³⁸ Abhaasi keeles „kiire vool“ – viide karestikulisele Mzõmta jõe.

¹³⁹ D. Čačhalia. *K istorii Krasnoj Poljany i ee okrestnostej*. – Džigetkij sbornik I, 2012, lk. 103.

¹⁴⁰ B. Xorava. *Muxadžirstvo abxazov 1967. goda*. Tbilisi, 2013, lk. 57; V. Kvarčija. *Sobranie trudov v semi tomax*. Tom IV, 2019, lk. 228.

¹⁴¹ B. Xorava. *Muxadžirstvo abxazov 1967. goda*, lk. 6, 59.

¹⁴² A. Gadnani, K. Džakeli. „Tajna“ guzino-abxazskogo protivostojanija. Tbilisi, 2006, lk. 101.

¹⁴³ R. Does. *The Ethnic-Political Arrangement of the Peoples of the Caucasus*, lk. 49; C. King. *Vabaduse viirastus*, lk. 107.

¹⁴⁴ Z. Ančabadze. *Očerk etničeskoj istorii abxazskogo naroda*. Suxumi, 1976, lk. 85.

¹⁴⁵ M. Gammer. *Üksik hunt ja karu*, lk. 108.

¹⁴⁶ W. Richmond. *The Northwest Caucasus*, lk. 1.

¹⁴⁷ V. Čirikba. *Rasselenie abxazov v Turzii*, lk. 22.

¹⁴⁸ D. Xalidov. *Severnij Kavkaz v Otečestvennoj vojne Abkazii (1992–1993 gg.)*. Suxum, 2014, lk. 13.

Lõpetuseks

Pärast Kaukaasia sõja lõppu jäid mõned Musta mere rannikupiirkonnad täiesti inimtühjaks. A. Vereštšagin, Musta mere ranniku koloniseerimise peamine ideoloog, kirjutas pärast seda, kui oli 1870. ja 1873. aastal teinud ringreisi Musta mere ringkonnas: „Ei Psou ega Mzõmta jõgikonnas pole juba hulk aastaid mingit elumärki.“¹⁴⁹ See oli kümme aastat enne seda, kui piirkonda asusid eestlased, asutades Psou jõgikonda Salme (1885) ja Sulevi (1886) ja Mzõmta kaldale Eesti Aiakese (1886).

Niisiis oli pärast ohvriterohket Kaukaasia sõda piirkond muudetud selliseks, nagu tsaaririik soovis: põllumajanduseks soodsad piirkonnad Põhja-Kaukaasia eelmäestikus ja Musta mere rannikul olid varasemast elanikkonnast suures ulatuses puhastatud, sisemaa mägipiirkondades, kuhu riigi teistest osadest kolonisatsiooni ei planeeritud, lubati suuremal osal elanikkonnast paigale jääda. On arusaadav, kui tänased Kaukaasia autorid kasutavad irooniliselt jutumärke, kirjutades senisest rahvastikust puhastatud piirkondade koloniseerimisest ja „vabadele“ maadele saabuvatest ümberasujatest.¹⁵⁰ Viimaste hulgas oli venelaste kõrval sakslasi, armeenlasi, bulgaarlasi, moldaavlasti, grusiine, kreeklasi jt., ka eestlasi. Vene ametnikud võisid rahul olla. Ka türklased olid rahul: ajavahemikus 1878–1911 kasvas Anatoolia moslemi rahvastik tänu rännetele Vene tsaaririigist ja Balkanilt 50%.¹⁵¹

Baltisaksa kindralid – suuresti tänu nende sõjalistele saavutustele tsaarivõim Kaukaasias kanda kinnitaski – olid selleks ajaks enamasti Kaukaasiast lahkunud, ehkki nii mõnelgi neist tekkis hiljem seos Kaukaasiaga maomandi kaudu. 1770.–1780. aastatel jagati Kaukaasias suuri maavaldusi tsaaririigi öukondlastele, kõrgametnikele ja sõjaväelastele, eriti neile, kel oli teeneid maa vallutamisel. Näiteks sai varasemast tuttav parun Carl Wilhelm Gottlieb von Wrangell, kes selleks ajaks oli tõusnud kindraladjutandiks,¹⁵² kingituseks teenistuse eest Kaukaasias 3000 tiinu maad.¹⁵³ Baltisaksa maakuulajale parun Theodor von Tornaule kingiti 1873. aastal Kaukaasias 300 tiinu maad. Tornaue ise elas sel ajal Austrias rahulikku elu. 1856. aastal, kolm aastat enne Šamili alistamist ja kaheksa aastat enne Kaukaasia sõja lõppu, oli ta asunud tööle Viinis tsaaririigi saatkonna sõjalise atašeeni. Kaukaasia sõjakära sinna muidugi ei kostnud. Oma viimased aastad veetis ta Viini lähedal maalilises Edlitzis ja kirjutas mälestusi.¹⁵⁴ Abhaaside, džigettide, ubõhhide ja teiste küüditamisi 1860. aastatel ei maini ta neis isegi möödaminnes. Ta suri 1890. aastal 80-aastasena.

Ka teised siin nimetatud baltisaksa kindralid, kelle tegevuse tagajärjel hukkus Kaukaasias loendamatu hulk põliselanikke, hävitati hulk asulaid ja lõpuks küüditati suur osa senistest elanikest, olid tolleks ajaks Kaukaasiast lahkunud. Kõige kauem Kaukaasias tegutsenud baltisaksa kindral parun Alexander von Wrangell suri 11. jaanuaril 1881 poissmehena Peterburis ja määras testamendiga 25 000 rubla Jerevani grenaderirügemendile, mille eesotsas oli ta saavutanud Kaukaasias hulgaliselt võite. Nagu kirjutab tema biograaf, oli ta Kaukaasia sõdurite seas olnud populaarne – temast tehti isegi sõdurilaule.¹⁵⁵ Pole teada, kas Wrangell oli kursis lauludega, mida mägilased löid Gazi Muhammadist ja Šamilist, kelle alistamisele pühendas ta aastaid oma elust. Eriti pika elu elas kindral Georg Otto Ewald Freiherr von Saß, kes suri 1883. aastal 86-aastase väarika vanahärrana oma Kuramaa mõisas. Ja piisavalt kuulsana – veriste tähtedega on tema nimi kirjutatud tšerkessi genotsiidi ajalukku.

¹⁴⁹ A. Vereštšagin. Putevye zametki po Černomorskomu okrug. Moskva, 1874, lk. 66.

¹⁵⁰ Näit. O. Maan. Agudzera i ee okrestnosti. Istoriko-ėtnografičeskij očerk. Suxum, 2010, lk. 58.

¹⁵¹ Z. Ibragimova. Pereselenie kavkazskix gorcev v Osmanskiju imperiju kak rezul'tat rossijsko-tureckogo migracionnogo sojuza. Vojny na Kavkaze: uroki istorii, lk. 73.

¹⁵² Tsaari kaaskonna kindral.

¹⁵³ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart, lk. 426.

¹⁵⁴ G. F. Kagan. Biographie des Barons F. F. Tornaue, lk. 114.

¹⁵⁵ H. v. Baensch. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart, lk. 617.